

**LIETUVIŲ KALBOS LAIKO ADVERBIALAI:
POZICIJA LAIKO RAIŠKOS PRIEMONIŲ SISTEMOJE
IR SEMANTINIŲ TYRIMŲ APŽVALGA**

Indrė Makauskaitė

Lietuvių kalbos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-1513 Vilnius, Lietuva
makauskaite.indre@gmail.com

IŽANGA

Laikas – viena pagrindinių žmogaus mąstymo konceptualiųjų sričių, todėl jis neabejotinai atsispindi ir kalboje. Skirtingose kalbose laikas koduojamas skirtingomis priemonėmis, todėl laiko raiškos priemonių įvairovė yra didelė. Laiko raiškos priemonės – svarbus lingvistikos tyrimų objektas, taip pat ir lietuvių kalbotyroje – čia daugiausia tyrimų yra sulaukusios gramatinės veiksmažodžių laiko ir veiksmo (aspekto) kategorijos (žr. literatūrą p. 4). Šio straipsnio tyrimo objektas – lietuvių kalbos laiko adverbialai. Kadangi tai dar gana nauja sąvoka lietuvių kalbotyroje, svarbu pagrįsti, kodėl šią sąvoką būtų naudinga įtraukti į aktyvią vartoseną, taip pat išsiaiškinti, kokias kalbinės laiko raiškos priemones galima priskirti laiko adverbialams ir kokią vietą jie užima laiko raiškos priemonių sistemoje.

TYRIMO OBJEKTAS IR TIKSLAI

Šio apžvalginio pobūdžio tyrimo objektas – lietuvių kalbos laiko adverbialai.

Tyrimo tikslai:

- a) trumpai apžvelgti laiko raiškos priemonių įvairovę pasaulio kalbose ir lietuvių kalboje;
- b) nustatyti laiko adverbialų poziciją laiko raiškos priemonių sistemoje;
- c) pagrįsti termino *laiko adverbialas* reikalingumą lietuvių kalbotyrai;
- d) pristatyti kelis užsienio lingvistų sudarytus laiko adverbialų semantinius modelius;
- e) apžvelgti lietuvių laiko raiškos priemonių, laikytinų adverbialais, semantinius tyrimus.

LAIKO RAIŠKOS PRIEMONIŲ ĮVAIROVĖ

Pasak laiko raiškos kalboje tyrinėtojo vokiečių lingvisto Wolfgango Kleino (Klein 2009, 40–41), visas laiko raiškos kalboje priemones galima skirstyti į šešis tipus:

- 1) **gramatinis laikas** – lokalizuoja situaciją pagal santykį su kalbėjimo akto *dabar*;
- 2) **veikslas** – parodo, kaip tam tikra situacija vystosi laiko atžvilgiu – ar tebevyksta, ar jau yra pasibaigusi;

3) **leksinis veikslas** (vok. *Aktionsart*) – vieni veiksmažodžiai nusako būseną, kiti – įvykį ir pan.; leksinis veikslas dažnai traktuojamas kaip veiksmažodžio porūšis, nes priklauso nuo situacijos, kurią tas veiksmažodis nusako, temporalinių ypatumų;

4) **laiko adverbialai** – gausiausia laiko raiškos klasė, funkciškai gali nurodyti labai skirtingus laiko aspektus: lokaciją laike, trukmę, dažnumą ir t. t.; laiko adverbialų yra visose pasaulio kalbose;

5) **laiko dalelytės** – pereinamoji grandis tarp laiko adverbialų ir priesagų bei priešdėlių (būdinga kinų kalbai – eina po veiksmažodžio ir išreiškia veikslą);

6) **diskurso principai** – kai laiko santykiai išreiškiami ne specifiniais žodžiais ar konstrukcijomis, bet sakinių, kurie sudaro didesnes diskurso atkarpas, dėstymo tvarka, pavyzdžiui, kai įvykiai istorijoje turi būti dėstomi tokia seka, kokia jie vyko.

Lietuvių kalbai būdingi ne visi šie tipai. Elena Valiulytė teigia, kad laikas lietuvių kalboje gali būti reiškiamas „leksiskai – specialiais žodžiais, pvz., *diena, vasara, metai; dabar, rytoj, seniai*, morfologiškai – veiksmažodžio laikų formomis, pvz., *rašo* (dabar), *rašė, rašydavo* (praeity), *rašys, rašyk, rašyčiau* (ateity) ir sintaksiškai – žodžių formomis bei konstrukcijomis (vientisiniame sakinyje) arba sudėtinio sakinio šalutiniu dėmeniu“ (Valiulytė 1998, 181). Taigi, lietuvių kalboje laikas reiškiamas W. Kleino minėtų pirmų keturių tipų priemonėmis.

Daugiausia tyrimų – tiek Lietuvoje, tiek ir visame pasaulyje – yra sulaukusios gramatinės laiko ir veikslų kategorijos, mažiausiai – laiko adverbialai, dalelytės ir diskurso principai. Pasak W. Kleino, tai labai stebina, nes būtent laiko adverbialai yra tos laiko raiškos priemonės, kurių yra visose pasaulio kalbose, be to, jais reiškiami labai įvairūs laiko santykiai (Klein 2009, 41). Lietuvių kalboje daugiausia tirtas gramatinis laikas (Paulauskienė 1979, 165–203, 1994, 325–365; Sližienė 1994, 295–304; Valeckienė 1998, 274–279; Holvoet, Pajėdienė 2004, 121–140; Judžentis 2012, 131–143 ir kt.) ir veikslas (Paulauskienė 1979, 55–83, 1994, 291–296; Krinickaitė 1994, 288–290; Valeckienė 1998, 285–287; Holvoet, Čižik 2004, 141–162; Judžentis 2012, 147–160 ir kt.).

Gramatinis laikas – deiktinė kategorija. Kaip teigia Axelis Holvoetas ir Jūratė Pajėdienė, veiksmažodžių gramatinio laiko formos „negali turėti pastovios referencijos, nes jų laiko referencija visada priklauso nuo kalbėjimo momento – veiksmažodžių gramatinio laiko formos perteikia tik tam tikras apibendrintas laiko reikšmes (bendresnes nei deiktinių laiko aplinkybių), kurias ir atspindi tradiciniai terminai „esamasis laikas“, „būtamasis laikas“, „būsimasis laikas“ (Holvoet, Pajėdienė 2004, 121). Laiko raiškos tyrimams „deiksės“ sąvoka labai svarbi, tačiau akademinėse lietuvių kalbos gramatikose ši sąvoka neminima, jose kalbama ne apie deiktinį ir santykinį laiką, bet apie absoliučią ir santykinę laiko reikšmes: absoliučiomis veiksmažodžių laikų reikšmėmis laikomos tos, kurios skiriamos pagal kalbamąjį momentą, o

tos, kurios skiriamos pagal kitą sakinyje pasakytą veiksmą, vadinamos santykinėmis (Holvoet, Pajėdienė 2004, 121; Sližienė 1994, 293).

Artūras Judžentis, aptardamas gramatinę laiko kategoriją, taip pat kalba apie absoliutų ir santykinį gramatinį laiką: „absoliutus laikas yra deiktinės prigimties: jo reikšmėje slypi nuoroda į kalbamąjį laiką. Dėl deiktinės prigimties galimos trys absoliučiojo gramatinio laiko vertės: kalbami dalykai gali vykti kalbėjimo metu (jų laikas sutampa su atskaitos laiku), anksčiau už kalbėjimo laiką arba vėliau už jį. <...> Santykinis gramatinis laikas nustatomas sakinyje pagrindiniu veiksmažodžiu reiškiamo absoliutaus laiko atžvilgiu“ (Judžentis 2012, 132–133).

Gramatinio laiko ir veiksmo skirtį apibrėžė Marianne Starrren (Starren 2001, 5): gramatinis laikas yra deiktinė kategorija, kuri laiką, apie kurį kalbama, pagal santykį su kalbėjimo momentu priskiria praeičiai, dabarčiai arba ateičiai. Ši kategorija padeda pagrįsti ir laiko vienkryptiškumą, t. y. judėjimą viena kryptimi. O **gramatinis veikslas** užkoduoja temporalinius santykius tarp laiko, apie kurį kalbama, ir situacijos laiko. Veikslas parodo, ar kalbėjimo metu veiksmas tebevyksta (eigos, arba imperfektinis, veikslas), ar yra pasibaigęs (įvykio, arba perfektinis, veikslas). Loreta Vaičiulytė-Semėnienė teigia, kad „nepriklausomai nuo veiksmažodžio (veiksmažodinės frazės) reikšmės pobūdžio ir savarankiškumo kiekvieną veiksmažodžiu pasakomą veiksmą galima suvokti kaip procesą arba kaip baigtinį įvykį (rezultatą) <...>. Kitaip sakant, veiksmažodžio veiksmo vertė <...> susijusi ne tiek su pačiu veiksmažodžiu (ar veiksmažodine fraze), kiek su visu sakiniu ir sakinio kontekstu. <...> Vartojant imperfektinio veiksmo formas *atskaitos laikas* <...> telpa į sakinyje pasakomo proceso laiko intervalą, vartojant perfektinio veiksmo formas *atskaitos laikas* maždaug sutampa su aprašomo proceso užimamu laiku arba tokios formos žymi laiko intervalą iki atskaitos laiko“ (Vaičiulytė-Semėnienė 2012, 3). Pvz.:

(1) *Jis ką tik **tapo** gražiausiu pasaulyje paukščiu – povu...* (Vaičiulytė-Semėnienė 2012, 3)

(2) *Vidutinybės ar net apsukrūs, žinantys kam įsiteikti mulkia vienas po kito **tampa** dekanais, puošiasi prelatų ar net vyskupų mantijomis.* (*ibid.*)

(1) pavyzdyje iliustruojamas perfektinis veikslas, (2) pavyzdyje – imperfektinis.

Gramatinis laikas ir veikslas yra abstraktūs laiko santykiai, skirtingu būdu jie susieja tris laiko tarpus: laiką, apie kurį kalbama, arba temos laiką, situacijos laiką ir pasakymo laiką. Santykius tarp temos laiko ir pasakymo laiko atskleidžia gramatinis laikas, o santykius tarp temos laiko ir situacijos laiko – veikslas (Starren 2001, 5). Šie trys laiko tarpai dar vadinami kalbėjimo laiku (kalbamuoju momentu), situacijos laiku (tai būsenos ar įvykio laikas) ir

referenciniu laiku (tai laiko taškas ar perspektyva, iš kurios pristatoma situacija; kita situacija arba laiko vienetas, pagal kurį nusakoma pagrindinė situacija). Jie susiję dvejopais santykiais: vienalaikiškumo arba sekos. Esamojo laiko atveju visi trys laikai sutampa, būtojo laiko atveju referencinis laikas yra ankstesnis už kalbėjimo laiką, o būsimojo laiko atveju referencinis laikas yra po kalbėjimo laiko ir čia dar visada yra su ateitimi susijusio netikrumo elementas (Smith 2005, 2, 9).

Trečia laiko raiškos kalboje priemonė – **leksinis veikslas**, tai leksiškai išreikštos veikslų reikšmės. Pasak A. Judženčio, „skiriamos keturios reikšminės veiksmažodžių grupės: būklės, veiklos, vyksmo ir atsitikimo“ (Judžentis 2012, 152). Būklės veiksmažodžiai (*gyventi, stovėti...*) reiškia statišką, nekintamą pasyvaus subjekto būseną; veiklos veiksmažodžiai (*vaikščioti, elgtis...*) reiškia aktyvaus subjekto veiksmus, kurie neturi numatomos baigties; vyksmo (*nešti, skaityti...*) veiksmažodžiai reiškia kintamus vyksmus, pasibaigiančius pasiekus tam tikrą natūralią ribą; atsitikimo veiksmažodžiai (*pamesti, pargriūti...*) reiškia nuo subjekto aktyvumo ir valios nepriklausančius staigius būsenos pokyčius (*ibid.*, 152–153). Taigi, vieni veiksmažodžiai nusako trukmę (veiklos ir vyksmo predikatai), kiti – momentišumą (atsitikimo predikatai).

Tačiau ne visos pasaulio kalbos laiko santykius išreiškia gramatinio laiko ar veikslų kategorijomis. Kaip teigia Starren (2001, 16), kyla klausimas, kaip laiko santykius išreiškia gramatinio laiko kategorijos neturinčios kalbos, tokios kaip kinų mandarinų, tajų ar kai kurios majų. Ir ar jos apskritai išreiškia laiko santykius? Ar tų kalbų vartotojai laiką suvokia skirtingai? Kaip jau buvo užsiminta, tokiose kalbose laiko santykiai daugiausia reiškiami laiko adverbialais ir dalelytėmis.

Laiko adverbialai – labai įvairi ir turtinga klasė. Pasak W. Kleino, jais galima perteikti daug subtilesnius laiko atspalvius negu gramatiniu laiku ar veikslu, pvz.: trukmę, momentą, laiko tarpą, dažnumą (Klein 1994, 158). Anglų kalboje skiriami trys laiko adverbialų tipai:

- 1) paprastieji (*now* ‘dabar’, *then* ‘tada’, *soon* ‘netrukus’, *often* ‘dažnai’);
- 2) morfologiniai (*today* ‘šiandien’, *afterwards* ‘paskui’, *sometimes* ‘kartais’);
- 3) sintaksiniai – pats gausiausias tipas, skiriami trys potipiai:
  - a) daiktavardinės frazės (*last fall* ‘praėjusį rudenį’, *all day long* ‘visą dieną’);
  - b) prielinksninės frazės (*three hours ago* ‘prieš tris valandas’, *in the past* ‘praetyje’);
  - c) prijungiamieji sakiniai (*before he arrived* ‘prieš jam atvykstant’, *while I was in China* ‘kol aš buvau Kinijoje’) (Klein 2009, 64–65).

Lietuvių kalbotyroje šiuo atveju būtų kalbama apie laiko aplinkybes – antrininkes sakinio dalis, nusakančias įvairius laiko santykius. Laiko aplinkybės gali būti reikšiamos labai įvairiai:rieveiksmiais, linksniais, prielinksninėmis konstrukcijomis, įvairiomis dalyvinėmis, pusedalyvinėmis ir padalyvinėmis konstrukcijomis, šalutiniais laiko sakiniais. Vis dėlto pasitaiko

tokių atvejų, kai sudėtinga atskirti laiko aplinkybę nuo kitos sakinio dalies, tarkim, papildinio. Keletą tokių pavyzdžių, tyrinėdami lietuvių kalbos papildinius ir aplinkybes, pateikė Axelis Holvoetas ir Veslava Čižik-Prokaševa:

(3) *Jis mūsų firmoje išdirbo metus.* (Holvoet, Čižik-Prokaševa 2005, 69)

(4) *Posėdis užtruko dvi valandas.* (*ibid.*)

Pasak straipsnio autorių, „[k]ai kurie veiksmažodžiai tiesiog reikalauja trukmę tikslinančio papildymo, ir tokiais atvejais sunku atskirti laiko galininką [kaip aplinkybę – I. M.] nuo tiesioginio papildinio“ (Holvoet, Čižik-Prokaševa 2005, 69). Laiko galininko problemomis priskyrimas laiko aplinkybėms arba papildiniams išsamiau tyrinėtas A. Holvoeto ir A. Judženčio straipsnyje apie tranzityvumo sampratą. Pasak jų, nors semantiškai laiko galininkas suvokiamas kaip aplinkybinis, formaliai jis panašus į papildinį – trukmę nurodantys daiktavardžiai sakinyje gali būti suvokiami kaip papildiniai: „[l]aiko tarpą galima įsivaizduoti kaip tam tikrą autonomiją turintį realybės objektą, kuris gali būti veikiamas tos veiklos, kurios trukmę žymi. Judėjimą tam tikra apibrėžta laiko atkarpa (*praleisti vakarą*) galima suvokti panašiai kaip judėjimą per erdvinį objektą (*pereiti sodą*). <...> Papildiniams ypač artimi tie galininkai, kurie eina su apibrėžta laiko tarpą truncančius veiksmus ar būsenas reiškiančiais priešdėliniais veiksmažodžiais (pavyzdžiui, priešdėlio *iš-* vediniais)“ (Holvoet, Judžentis 2004, 71). Taigi, galima daryti išvadą, kad tam tikrais atvejais laiko aplinkybes griežtai atskirti nuo papildinių neįmanoma, ir tai yra viena priežasčių, kodėl tiriant laiko raiškos priemones būtų tikslinga atsiriboti tiek nuo kalbos dalių, tiek nuo sakinio dalių skyrimo ir tiriamiems reiškiniams pavadinti įsivesti „adverbialo“ sąvoką.

„Adverbialas“ – dar gana nauja sąvoka lietuvių kalbotyroje. Ją pradėjo vartoti Antanas Smetona ir Aurelija Usonienė, tirdami autoriaus pozicijos raiškos priemones (Smetona, Usonienė 2012, 124–139). Pasak jų, adverbialai yra semantinė-funkcinė klasė, netapatinama nei surieveiksmiais kaip kalbos dalimi, nei su aplinkybėmis kaip sakinio dalimi. Autoriai teigia, kad „[f]unkciniu ir semantiniu požiūriu adverbialai irrieveiksmiai <...> persikloja, nes yra panašūs. Tačiau esminis skirtumas yra būtent toks, kad tai gerokai atviresnė klasė ir adverbialų morfosintaksinė realizacija yra daug įvairesnė neirieveiksmių“ (Smetona, Usonienė 2012, 129). Adverbialai reiškiami ne tikrieveiksmiais, bet ir daiktavardžio frazėmis, prielinksnio frazėmis, finitiniiais ir nefinitiniiais sakiniais. Nors jų formaliosios raiškos įvairovė didelė, visi jie atlieka vieną iš trijų pagrindinių funkcijų:

a) aplinkybinę – priklauso sakinio propozicijai, nurodo būdą, vietą, laiką, kiekybę, priežastį, tikslą, yra visiškai integruoti į sakinio struktūrą;

b) autoriaus pozicijos – rodo požiūrį į propoziciją sakinyje, yra laisvi elementai, visai neintegruoti į sakinio struktūrą;

c) jungiamąją – jungia sakinius, sakinio ir kitas diskurso dalis, yra tarsi tarpinė grandis tarp pirmas dvi funkcijas atliekančių adverbialų, sakinio atžvilgiu yra labiau periferiniai (Smetona, Usonienė 2012, 130–131).

Terminas „adverbialas“ reikalingas tada, kai tiriama plati skalė tam tikrų priemonių, atliekančių tą pačią funkciją (šiuo atveju – reiškiančių laiką), ir kai norima atsiriboti nuo tradicinio sakinio ar kalbos dalių skyrimo, nes jis tyrimui tiesiog neaktualus.

Kaip jau buvo minėta, adverbialai yra atvira klasė, todėl lietuvių kalbos laiko adverbialams galima priskirti:

a) laikorieveiksmius ir beveik suprieveiksmėjusius žodžius ar žodžių junginius (*vakar, vakare, vakar ryte...*);

b) laiką nusakančių daiktavardžių linksnius ir daiktavardinius junginius (ACC: *pirmadienį*, INSTR: *popietėmis*, DAT: *visai žiemai*, LOC: *XIX amžiuje...*);

c) daiktavardžių linksnius su prielinksniais (*po pietų, prieš posėdį, per vestuves...*);

d) laiką nusakančias dalyvines, pusdalyvines ir padalyvines konstrukcijas (*atsikėlęs; eidamas į mokyklą; saulei nusileidus...*) ir prijungiamuosius šalutinius laiko sakinius (*kai atvykau į Londoną; kol mama valgė...*).

LAIKO PRIEVEIKSMIS AR KITA KALBOS DALIS? PROBLEMINIAI ATVEJAI

„Laiko adverbialo“ sąvokos ypač reikia tada, kai tiriamirieveiksmiai ir į juos panašūs dariniai. Nors lietuvių kalbos laikorieveiksmiai aiškiau apibrėžti ir geriau ištyrinėti nei, tarkim, žodžiai ar žodžių junginiai, nusakančios autoriaus poziciją, vis dėlto esama tokių atvejų, kai nebeaišku, ar tairieveiksmis, ar kita kalbos dalis, ar dar ne iki galo suprieveiksmėjęs žodžių junginys. Tačiau visus tuos reiškinius jungia ta pati funkcija – nusakyti laiką, todėl visus juos galima laikyti laiko adverbialais. Toliau bus pristatyti keli probleminiai atvejai.

1. Apie vieną probleminių atvejų užsimena A. Smetona ir A. Usonienė. Pasak jų, „[s]emantinės-funkcinės adverbialų klasės skyrimas peržengia gana neparankias ribas tarp tradicinės lietuvių kalbos gramatikos kalbos dalių semantikos, funkcijų“ (Smetona, Usonienė 2012, 134). Šį teiginį autoriai iliustruoja tokiu pavyzdžiu:

(5) **Šiais metais** vidutinė metinė oro temperatūra pakilo net dviem laipsniais. (Smetona, Usonienė 2012, 135)

(6) **Šimet** buvo gausus bulvių derlius. (*ibid.*)

Anot jų, *šiais metais* ir *šįmet* yra absoliutūs sinonimai, bet, kalbant apie kalbos dalis, jiems priskiriamos skirtingos gramatinės kategorijos, todėl gal jau atėjo laikas naujai žodžių klasių klasifikacijai (Smetona, Usonienė 2012, 135).

Tokių atvejų, kaip ką tik aptartasis, lietuvių kalboje gausu, ypač kalbant apie laiko raiškos priemones, pvz.: *anąkart / aną kartą, kasryt / kas rytą, kiekvienąkart / kiekvieną kartą, kitąmet / kitais metais, šiandien / šią dieną, tądien / tą dieną, vienąsyk / vieną sykį* ir t. t. Kaip matyti, pirmas šių porų narys yra laikorieveiksmis, antrasis – žodžių junginys, sudarytas iš laiko sąvoką reiškiančio daiktavardžio ir įvardžio *anas, kas, kiekvienas, kitas, šis, tas, vienas*. Tačiau abiejų poros narių reikšmė dažniausiai yra tapati.

2. Kitas panašus atvejis – suprieveiksmėjusios ir nesuprieveiksmėjusios prielinksninės konstrukcijos, tokios kaip *iki piet / iki pietų, pernakt / per naktį, popiet / po pietų, priešpiet / prieš pietus*:

(7) *Vakar **iki piet** prekybininkai išsigabeno apie 120 tūkst. litrų svaigalų.* t.¹

(8) *Vakar **iki pietų** Vilniaus bendrovės „Tibus“ direktorius Vidmantas Urbonas pranešė kraupią žinią žuvusių vairuotojų šeimoms.* t.

(9) *Kartą, išstovėjęs ant tiltelio savaitę, vokų **pernakt** nesuvėręs <...>, grįžau į kajutę po pusryčių.* t.

(10) *Kai tarnaitė ją pakasa, toje vietoje **per naktį** išauga obelis.* t.

Reikšmės skirtumų tarp (7) ir (8) bei (9) ir (10) pavyzdžių ir čia nematyti.

3. Trečias probleminis atvejis –rieveiksmėti linkę daiktavardžių linksniai. Problema ta, kad ne visada galima atskirti, kada daiktavardžio linksnis jau yra visiškai suprieveiksmėjęs, o kada – dar ne. Taigi, iš esmės tai yra kalbos dalių klausimas. Kaip teigiama *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje*, tarp vardažodžių irrieveiksmio buvo, yra ir bus pereinamųjų atvejų – konstrukcijų bei žodžių, kur tikrarieveiksmio reikšmė iškyla tik tada, kai nėra jokių pažyminių (*iš ryto : iš ankstyvo ryto*), o jeigu atsiranda pažyminys,rieveiksmio nebelieka (DLKG, 411).

Daiktavardžių linksniųrieveiksmėjimą daugiausia tyrinėjo Kazys Ulvydas (Ulvydas 2000, 119–325). Pasak jo, iš daiktavardžių vardininko yra susidarę tokierieveiksmiai kaip *laikas (ne laikas), metas (ne metas)*. Nors jis pats pripažįsta, kad tik sąlygiškai juos galima vadintirieveiksmiais, geresnis įvardijimas – hibridai (rieveiksmiai–daiktavardžiai). Pasak jo, priartėjimą prierieveiksmių lemia reikšmės abstraktumas ir predikatyvinė reikšmė. Pvz.:

(11) *Atsiminė, kad **laikas** pasirūpinti gyvuliais.* (Ulvydas 2000, 121)

¹ Pavyzdžiai iš *Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno* (<http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>) žymimi santrumpa t.

(12) *Man taip pat tekėti metas.* (*ibid.*)

Naudininko linksnio visiško suprieveiksmėjimo atvejų tėra vienas – *rytui*:

(13) **Rytui** pyragą pasilik, o ne darbą. (Ulvydas 2000, 156)

Galininko linksnio suprieveiksmėjimas – gana sudėtingas procesas. Be pažyminių vartojami laiko galininkai, kuriais pasakomi tam tikri dienos, paros, savaitės laiko tarpai ar metų laikai, dėl tam tikro reikšmės bendrumo ir išimtinės aplinkybės funkcijos labai priartėja prierieveiksmių. „Tokie galininkai kaip *kartą, sykį, dieną, naktį, rytą, vakarą, pavasarį, vasarą, rudenį, žiemą* labiau priartėja prierieveiksmių nei *pirmadienį, antradienį, trečiadienį...* Ypač sunku nuorieveiksmių atriboti žodžių *kartas, sykis* laiko galininkus, nes jų reikšmė labai apibendrinta; be to, tų žodžių tik laiko galininkas ir teturi stipresnę temporalinę reikšmę ir kaip tik dėl tų savo reikšmės ypatybių pradeda kiek izoliuotis iš linksniavimo sistemos“ (Ulvydas 2000, 208). Tačiau K. Ulvydas vis tiek šių žodžių prieveiksmais nelaiko.

Savo temporaline reikšme ir aplinkybine funkcija sakinyje prierieveiksmių priartėja tokie galininkai ar jų junginiai su kitais žodžiais kaip *akimirką, valandėlę, dieniukę, dienele, kartą, sykį (ne kartą, ne sykį), kas dieną, kas rytą, kas metą, kas vakarą, kas žiemą, kas vasarą, visą dieną, kitą sykį* ir t. t. Tačiau visiškai suprieveiksmėjusiais jų laikyti negalima, nes jie nėra izoliavęsi iš linksnių sistemos ir gali turėti pažyminių.

Įnagininkas iš visų linksnių labiausiai linkęs suprieveiksmėti. Žodžio prieveiksmiškumą čia nulemia tokie požymiai kaip šliejimasis prie veiksmažodžio, formaliosios reikšmės praradimas, semantinė izoliacija, negalėjimas turėti būdvardinių pažyminių. Keli pavyzdžiai: *nakčia, paryčiu* (pradėjęs prieveiksmėti), *laiku, ne laiku* (daugiau prieveiksmais negu daiktavardžiais), *atlydžiu, pavakariu* (dar negalutinai suprieveiksmėję). Suprieveiksmėję daugiskaitos įnagininkai: *rytais, vakarais, tarpais*.

Iš vietininkų minėtini dar ne iki galo suprieveiksmėję *vakare* ir *ryte*.

Jeigu šių probleminių atvejų paieškotume *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*, rastume vos keletą, kurie laikomi prieveiksmais, tai būtų tokie žodžiai kaip *laiku, nakčia, tarpais*.

4. Ketvirtas atvejis probleminiu laikomas ir K. Ulvydo. Aptardamas prieveiksmių semantinius tipus, jis atskirai mini laiką nusakančius apylaisvius junginius. Iš jų dažnesni tokie, kurių pirmasis dėmuo nusako dieną, o antrasis – paros tarpą, pvz.: *ryt (rytoj) dieną, ryt (rytoj) iš (pat) ryto, šiandien vakare, vakar dieną*. Vienas kitas junginys gali virsti ir sudurtiniu prieveiksniu, nors antrieji jų dėmenys tada, kai jais eina galininko linksnis, nėra visai suprieveiksmėję (*vakar dieną > vakardien*). Kiti laisvesni junginiai: *anksti rytą, anksti iš ryto*,

anksti pavasarį, pernai rudenį, vėlai vakare ir t. t. Prie daiktavardžio galininko linksnio prisišliejęsrieveiksmis nustelbia linksnio reikšmę ir sudaro apstabarėjusiusrieveiksminius junginius (Ulvydas 2000, 37, 38, 208).

Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje šierieveiksmių junginiai (kartais su prielinksniais ir dalelytėmis) jau skiriami į atskirą porūšį, tačiau vis tiek nelaikomi grynaisiaisrieveiksmais (DLKG, 427).

Pasak K. Ulvydo, prierieveiksmių priartėja ir tokie laiko galininkų junginiai kaip *dieną naktį, dieną naktelę, dieną ir naktį, rytą vakarą, žiemą vasarą* (Ulvydas 2000, 208). Deja, ir šių junginių nėra *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*.

Taigi, visus aptartus probleminius atvejus galima laikyti laiko adverbialais. Įvedus į vartoseną šią sąvoką ir ją apibrėžus, tampa daug paprasčiau tyrinėti laiko raiškos priemones – kiekvienu probleminiu atveju nebereikia nusistatyti kriterijų, padedančių žodį ar žodžių junginį priskirti vienai ar kitai kalbos daliai, kad būtų aišku, ar jį įtraukti į tyrimą, ar ne.

LAIKO ADVERBIALŲ SEMANTINIAI MODELIAI

Užsienio lingvistikoje pasiūlytas ne vienas laiko adverbialų semantinis modelis. Norint iliustruoti jų įvairovę, čia bus pristatomi trys gana skirtingi modeliai. Vieną išsamiausių ir universaliausių modelių pristatė Martinas Haspelmathas (1997). Jis ištyrinėjo laiką nusakančius daiktavardinius adverbialus net 53 pasaulio kalbose, tarp jų ir lietuvių, ir nurodė tokias jų semantines funkcijas (Haspelmath 1997, 8):

I. Lokacija laike

1. Vienalaikiškumas

- a) valanda (*septintą valandą*)
- b) dienos dalis (*vakarą*)
- c) diena (*šeštadienį*)
- d) mėnuo (*rugsėjį*)
- e) metų laikas (*pavasarij*)
- f) metai (*šiais metais*)
- g) šventė (*per Velykas*)

2. Seka

- a) ankstesnis laikas (*prieš žiemą*)
- b) vėlesnis laikas (*po pietų*)

3. Seka-trukmė

- c) ankstesnis laikas-trukmė (*iki šiandien*)
- d) vėlesnis laikas-trukmė (*nuo pasaulio sukūrimo*)

4. Atstumas

a) atstumas-ateitis (*po / už kelių minučių*)b) atstumas-praeitis (*prieš tris dienas*)

II. Trukmė

a) atelinė (*vieną valandą*)b) telinė (*per tris dienas*)c) atstumas-vėlesnis laikas (*jau daug metų*).

W. Kleino pateiktame modelyje (Klein 1994, 149; 2009, 27–29) skiriami keturi funkciniai laiko adverbialų tipai:

1) poziciniai – nusako laiko tarpų santykius su kitais laiko tarpais, kurie dažniausiai būna pateikiami kontekste (*yesterday* ‘vakar’, *before the autopsy* ‘prieš skrodimą’, *much later* ‘daug vėliau’, *at five o'clock* ‘penktą valandą’, *in the night* ‘naktį’); šie santykiai gali būti trejopi: PRIEŠ, PO, VIENALAIKIŠKUMAS;

2) dažnumo – žymi laiko tarpų arba situacijų (įvykių, būsenų, procesų), kurios pasireiškia tais laiko tarpais, dažnumą (*often* ‘dažnai’, *once in a while* ‘kartkartėmis’, *rarely* ‘retai’, *always* ‘visada’, *no more than three or four times a year* ‘ne daugiau kaip tris ar keturis kartus per metus’);

3) trukmės – nusako laiko tarpų arba situacijų, vykstančių tam tikrą laiko tarpą, trukmę (*briefly* ‘trumpai’, *for a while* ‘kurį laiką’, *within one hour* ‘per valandą’, *during the autopsy* ‘atliekant skrodimą’);

4) kontrastiniai – neišreiškia pozicijos, trukmės ar dažnumo, bet vis tiek turi ryškų laiko atspalvį (*already* ‘jau’, *still* ‘vis dar’, *again* ‘vėl’). Pvz.:

(14) *Ewa was in Riva.* (Klein 2009, 28)

‘Eva buvo Rivoje.’

(15) *Ewa was **already** in Riva.* (*ibid.*)

‘Eva **jau** buvo Rivoje.’

(16) *Ewa was **still** in Riva.* (*ibid.*)

‘Eva **vis dar** buvo Rivoje.’

(17) *Eva was **again** in Riva.* (*ibid.*)

‘Eva **vėl** buvo Rivoje.’

(14) nurodo, kad tam tikras laikas *T* praityje persidengia su aprašomos situacijos laiku. Kai pridamas *already* (‘jau’), tai rodo, kad tam tikru metu *T* Eva buvo Rivoje ir kad kurį laiką iš karto prieš *T* ji buvo Rivoje. Panašiai ir su adverbialu *still* (‘vis dar’), tik juo nusakomas

vėlesnis laikas nei *T*. Adverbialu *again* ('vėl') nusakoma, kad veiksmas vyksta jau nebe pirmą kartą (Klein 2009, 28).

Ekkehardas Königas (2008, 306) savo laiko adverbialų semantinę struktūrą pagrindė priešpriešomis:

a) deiktiniai vs. nedeiktiniai (*two days ago* 'prieš dvi dienas', *in two years time* 'po dvejų metų' vs. *before sundown* 'prieš saulėlydį');

b) anaforiniai vs. neanaforiniai (*in the meantime* 'tuo metu' vs. *the first Monday of September* 'pirmą rugsėjo pirmadienį');

c) laiko tarpas vs. taškas laike (*over the past few years* 'per pastaruosius kelerius metus' vs. *at noon* 'vidurdienį');

d) trukmė vs. dažnumas (*for two hours* 'dvi valandas' vs. *several times* 'kelis kartus');

e) įrėminimas vs. įvykio kvantifikacija (*on three occasions he actually kissed her* 'trimis progomis jis iš tiesų ją pabučiavo' vs. *he kissed her twice* 'jis pabučiavo ją dukart').

Ši klasifikacija nėra baigtinė, be to, ji yra hierarchiška: laiko adverbialai gali būti deiktiniai arba nedeiktiniai, nedeiktiniai laiko adverbialai gali būti anaforiniai arba neanaforiniai, anaforiniai laiko adverbialai gali būti klasifikuojami pagal tai, ar nurodo ankstesnę laiką (*before* 'prieš'), ar vienalaikiškumą (*at the same time* 'tuo pačiu metu', *meanwhile* 'tuo metu'), ar vėlesnę laiką (*afterwards* 'vėliau'). Laiko adverbialai, nusakantys trukmę, gali nurodyti periodo pradžią ir trukmę (*from now on* 'nuo šiol'), tik trukmę (*for three hours* 'tris valandas') arba trukmę ir periodo pabaigos tašką (*until Friday* 'iki penktadienio').

LIETUVIŲ KALBOS LAIKO ADVERBIALAMS PRISKIRTINŲ PRIEMONIŲ SEMANTINIAI TYRIMAI

Kadangi lietuvių kalbos laiko raiškos priemonių tyrimuose „adverbialo“ sąvoka yra nauja, toliau bus apžvelgiami laikorieveiksmių, laiko raiškos daiktavardžio linksniais ir prielinksninėmis konstrukcijomis, dalyvinėmis, pusdalyvinėmis bei padalyvinėmis konstrukcijomis ir prijungiamaisiais sakiniais semantiniai tyrimai.

Lietuvių kalbos **laikorieveiksmius** daugiausia yra tyrinėjęs K. Ulvydas (2000, 30–48, perpublikuota iš LKG 2, 454–472). Jis juos suskirstė į reikšminius skyrius:

1. Žodžiai, nusakantys laiką, metą, kuriuo kas yra, vyksta, darosi, atsitinka. Laikas gali būti suvokiamas ir kaip momentas, ir kaip tam tikras tarpas. Skiriami keli pogrupiai:

a) laikorieveiksmiai, žymintys dabartį ar šiaip bendrąsias laiko sąvokas (*bet kada, dabar, kada, kitąsyk, tuomet...*);

b) laikorieveiksmiai, turintys bendresnę praeities reikšmę (*anąkart, kadaise, kartą, ką tik, seniai...*);

c) laikorieveiksmiai, reiškiantys bendresnes laiko sąvokas, tokias kaip „anksti“, „pirma“, „vėlai“, „paskui“ (*anksti, iš anksto, paskui, pirma, po laiko, vėlai...*);

d) laikorieveiksmiai, pasakantys pradinį ar galinį momentą ar laiko tarpą (*galiausiai, iš karto, iš pat pradžių...*);

e) laikorieveiksmiai, rodantys dienas (*anądien, rytoj, šiandien, vakar...*);

f) laikorieveiksmiai, žymintys paros tarpus (*anąryt, iš ryto, popiet, šiąnakt...*);

g) laikorieveiksmiai, nusakantys įvairius paros tarpus pagal gamtos reiškinius (*apyaušriais, pribrėkšmiai...*);

h) laikorieveiksmiai, turintys metų ar metų laikų reikšmę (*kitąmet, pavasariop, pernai...*);

i) laikorieveiksmiai tarmėse, kuriais nusakomi oro būviai kaip laiko tarpai (*audrotie, sningančioj...*).

Atskirai minimi laikorieveiksmiai, sudarantys tam tikrus apylaisvius junginius. Iš jų dažnesni tokie, kurių pirmasis dėmuo nusako dieną, o antrasis – paros tarpą, pvz.: *ryt dieną, ryt iš ryto, šiandien vakare, vakar dieną*. Kiti laisvesni junginiai: *anksti rytą, anksti iš ryto, anksti pavasarį, pernai rudenį, vėlai vakare* ir t. t.

2. Žodžiai, rodantys laiko trukmę arba ribą:

a) laikorieveiksmiai, žymintys, kiek laiko kas trunka, yra, vyksta, darosi, atsitinka (*amžinai, dieną naktį, ilgai, metai iš metų, niekada, pernakt, trumpai, visada...*);

b) laikorieveiksmiai, pasakantys, nuo kol iki kol kas trunka, yra, vyksta, darosi, atsitinka (*iki dabar, iki piet, iki šiol, iš mažens, nuo amžių, nuo mažų dienų, nuo pernai...*);

c) laikorieveiksmiai, rodantys, kuriam laikui praėjus kas yra, vyksta, darosi, atsitinka (*bematant, ilgainiui, kaipmat, netrukus, su laiku, tučtuojau, veikia...*).

3. Žodžiai, turintys veiksmo dažnio reikšmę. Šiaisrieveiksmiais nusakomas veiksmo dažnumas ir kartojimas (*dažnai, kai kada, kartais, kasdien, laikas nuo laiko, retai...*). Veiksmo kartojimą ryškiau žymi šierieveiksmiai: *iš galo, iš naujo*. Tos pat krypties veiksmo ar būsenos kartojimą, priešingos krypties veiksmo ar būsenos atsiradimą rodorieveiksmis *vėl*.

4. Tik užuomazgosrieveiksmių, žyminčių, kuriam laikui, kuriam terminui kas yra, vyksta, darosi, skiriama, atsitinka (*ilgam, šiamsyk, tamkart, trumpam...*).

Laikorieveiksmių semantinė klasifikacija pateikta ir *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (DLKG, 425–428). Ji sudaryta K. Ulvydo klasifikacijos pagrindu. Abiejų klasifikacijų skirtumai yra šie:

1) pirmoje grupėje neskiriamas laikorieveiksmių, reiškiančių bendresnes laiko sąvokas, pogrupis. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* šios sąvokos priskirtos prie pirmojo pogrupio (laikorieveiksmių, žyminčių dabartį ar šiaip bendrąsias laiko sąvokas);

2) į atskirą pogrupį išskiriamirieveiksmai, sudarantys apylaisvius žodžių junginius, pvz.: *vakar vakare, ryt iš ryto, vakardien*. K. Ulvydas apie juos taip pat užsimena, tačiau neišskiria kaip atskiro pogrupio;

3) labai trumpai aptariama dažnumo reikšmę turinčiųrieveiksmių grupė. Nepaminima, kad kai kurierieveiksmai turi ryškesnę kartojimo reikšmę.

Abiejuose šaltiniuose pateikiama laikorieveiksmių semantinę klasifikaciją derėtų laikyti tik pirmine. Gana dažnairieveiksmių reikšmę galima apibrėžti tik atsižvelgiant į kontekstą, kuriame jie pavartoti, o pateiktos semantinėsrieveiksmių klasifikacijos paremtos tik vidine laikorieveiksmių semantika, kontekstas jų skirstyme neatlieka beveik jokio vaidmens.

Logiškas atrodo K. Ulvydorieveiksmių skirstymas į keturias grupes pagal tai, ar jie reiškia momentą arba laiko tarpą, laiko trukmę ir jo ribą, veiksmo dažnumą, terminą. Tačiau tolesnio skirstymo pagrindai nevienodi ir neaiškūs. Pavyzdžiui, laikorieveiksmai, žymintys dabartį / praeitį, ir laikorieveiksmai, žymintys dienas / paros tarpus bei turintys metų ar metų laikų reikšmę, pateikiami skirtingose klasifikacijos vietose, tačiau jie persikloja: dieną nusakantisrieveiksmis *anądien*, paros tarpą nusakantisrieveiksmis *anąryt* ar metų reikšmę turintisrieveiksmis *pernai* turi ir ryškią praeities reikšmę.

Abejonių kelia ir tokie terminai kaip „bendrosios laiko sąvokos“ ir „bendresnės laiko sąvokos“ – tai netikslios formuluotės, be to, jas nusakantysrieveiksmai atsiduria dviejose klasifikacijos vietose:rieveiksmai, žymintys dabartį ar šiaip bendrąsias laiko sąvokas, irrieveiksmai, reiškiantys bendresnes laiko sąvokas, tokias kaip „anksti“, „pirma“, „vėlai“, „paskui“.

Neatsižvelgiama ir įrieveiksmių daugiareikšmiškumą, pavyzdžiui,rieveiksmis *tada* priskiriamas tiems, kurie reiškia bendresnes laiko sąvokas – iš tokio įvardijimo apie žodžio reikšmę ką nors spręsti labai sunku. Norsrieveiksmis *tada* turi bent dvi su laiku susijusias reikšmes: juo nusakomas tam tikras laikas praeityje arba ateityje, taip pat laiko sekos santykis.

2003 m. pasirodė vokiečių lingvisto Bertholdo Forssmano studija *Das baltische Adverb*, kurios objektas – sinchroniniai ir diachroniniai lietuvių ir latvių kalbosrieveiksmių tyrimai. Joje pateikta ir laikorieveiksmių semantinė klasifikacija (Forssman 2003, 45–60). Prieš pradėdamas nagrinėti laikorieveiksmių semantiką B. Forssmanas apibrėžia laiko sąvoką. Laiką gretina su erdve: nors tai gerokai sudėtingesnis konceptas, kaip ir erdvė, jis gali būti nusakomas kalbėtojo atžvilgiu ir suvokiamas kaip kontinuumas, kurį galima dalyti į segmentus. Tačiau, priešingai nei erdvė, laikas yra vienos dimensijos ir vienakryptis. Egzistuoja du laiko suvokimo modeliai: laikas nejuda, bet judame mes iš praeities į ateitį, arba laikas juda, o mes stovime savo *čia* ir *dabar*. Abu modeliai kalboje gali egzistuoti tuo pat metu. Paminimas ir socialinis laiko aspektas: laikas gali būti asmeninis ir viešasis. Asmeninis laikas

suvokiamas subjektyviai (*Tai netruks ilgai*), o viešasis laikas yra apibrėžtas konvencijų, matuojamas objektyviai, daugelyje kultūrų paremtas gamtos reiškinių stebėjimu (diena, naktis, mėnuo, metai) arba tiksliu laiko matavimu (valanda, minutė, sekundė).

B. Forssmano laikorieveiksmių semantinėje klasifikacijoje skiriamos keturios grupės: punktiniai, duratyviniai, iteratyviniai ir absoliutieji neapibrėžiamiejirieveiksmai.

Jau pats pavadinimas „punktiniai“ sufleruoja, kad šierieveiksmai nusako tašką, kurį įvykis, kurio neatsiejama ypatybė yra laikiškumas, užima laiko ašyje. Punktiniairieveiksmai skirstomi į deiktinius ir nedeiktinius. Tipinis deiktinis laikorieveiksmais yra *dabar*. Deiktiniais laikomi tierieveiksmai, kurie susiję su kalbėjimo momentu. Jie įvykį lokalizuoja pagal santykį su referenciniu laiku: gali nusakyti vienalaikiškumą, ankstesnį arba vėlesnį laiką. Deiktiniairieveiksmai dar gali būti situaciniai arba nesituaciniai. Nesituaciniairieveiksmai susiję su ankstesniais sakiniais ar pasakymais, o ne su tam tikra situacija (žr. 1 lentelę).

1 lentelė. Punktiniairieveiksmai [+PUNKT] (pagal Forssman 2003, 264)

Deiktiniai [+DEIKT]	Situaciniai [+SIT]	Ankstesnis laikas [+ANT]	Nekalendoriniai [-K]	<i>ką tik, andai, neseniai</i>
			Kalendoriniai [+K]	<i>vakar, pernai</i>
		Vienalaikiškumas [+SIM]	Nekalendoriniai [-K]	<i>dabar</i>
			Kalendoriniai [+K]	<i>šiandien</i>
		Vėlesnis laikas [+POST]	Nekalendoriniai [-K]	<i>netrukus, tuojau</i>
			Kalendoriniai [+K]	<i>rytoj, poryt</i>
		Subjektyvieji poziciniai [+SUBJ]		<i>anksti, jau</i>
	Nesituaciniai [-SIT]	Ankstesnis laikas [+ANT]	Nekalendoriniai [-K]	<i>anuokart, tuokart</i>
			Kalendoriniai [+K]	<i>tądien, anądien</i>
		Vienalaikiškumas [+SIM]	Nekalendoriniai [-K]	<i>šiuotarp, vienukart</i>
			Kalendoriniai [+K]	–
		Vėlesnis laikas [+POST]	Nekalendoriniai [-K]	<i>paskui</i>
Kalendoriniai [+K]			<i>kitądien, kitąmet</i>	
	„Chronologiniai“ [+CHRON]	Nekalendoriniai [-K]	<i>pirma, antra, galop</i>	
		Kalendoriniai [+K]	<i>pirmądien, pirmąmet</i>	
Nedeiktiniai [-DEIKT]		Nekalendoriniai [-K]	<i>audrotie</i>	
		Kalendoriniai [+K]	<i>nakčia, pavasariop</i>	
		Neapibrėžiamieji [+INDEF]	<i>kažin kada</i>	

Duratyviniairieveiksmai gali būti referenciniai arba nereferenciniai. Referenciniųrieveiksmių atveju referencinis laikas gali sutapti arba nesutapti su kalbėjimo laiku. Nereferenciniairieveiksmai santykio su referenciniu laiku neišreiškia (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. Duratyviniairieveiksmai [+DUR] (pagal Forssman 2003, 264)

Referenciniai [+REF]	Referencinis laikas sutampa su kalbėjimo laiku	<i>iki šiol</i>
	Referencinis laikas nesutampa su kalbėjimo laiku	<i>iki tol</i>
Nereferenciniai [-REF]	Asmeninis laikas [-K]	<i>ilgam, trumpam</i>
	Viešasis laikas [+K]	<i>perdien</i>

Iteratyviniairieveiksmai skirstomi į implicitinius (nusako veiksmo kartojimą) ir eksplicitinius (nusako kartojimo dažnį). Kartojimo dažnis gali būti nusakomas subjektyviai ir objektyviai (žr. 3 lentelę).

3 lentelė. Iteratyviniairieveiksmai [+IT] (pagal Forssman 2003, 264)

Implicitiniai [+IMPL]	Paprastasis pakartojimas		<i>vėl</i>
	Su skaitvardžiu		<i>pirmąkart, trečiąkart</i>
	Su įvardžiu		<i>šįkart</i>
Eksplicitiniai [+EXPL]	Subjektyvieji	Skalė	nuo dažnai iki <i>retai</i>
	Objektyvieji	Su skaitvardžiu	<i>du kart</i>
		Kalendoriniai	<i>kasdien, pamečiui</i>

Absolūtieji neapibrėžiamiejirieveiksmai yra dvejopi: vieni nurodo poziciją, kuri užima visą laiko ašį, o kiti nerodo jokios pozicijos laiko ašyje (žr. 4 lentelę).

4 lentelė. Absolūtieji neapibrėžiamiejirieveiksmai [+INDEF] (pagal Forssman 2003, 265)

Užima visą laiko ašį	<i>visada</i>
Neužima jokios vietos laiko ašyje	<i>niekada</i>

B. Forssmano lietuvių kalbos laikorieveiksmių semantinė klasifikacija yra pati moderniausia, į ją įtraukta ir „deiksės“ sąvoka, sukurta sistema, parinktos argumentuotos opozicijos. Tačiau tyrimas nėra išsamus, į jį įtraukta tik nedidelė dalis laikorieveiksmių,

pateikiama mažai pavyzdžių, kuriuose atsiskleistų kontekstas, nors prieveiksmio reikšmei kontekstas labai svarbus.

Laiko raišką sintaksinėmis formomis – **daiktavardžio linksniais ir prielinksninėmis konstrukcijomis** – yra ištyrinėjusi Elena Valiulytė studijoje *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksiniai sinonimai* (Valiulytė 1998, 177–334). „Ko nors laikui nusakyti yra speciali prieveiksmių grupė – laiko prieveiksmiai. Jie turi vieną apibendrintą sintaksinę funkciją – eina laiko aplinkybe. <...> Be prieveiksmių, ko nors laiką gali nurodyti ir daiktavardžių linksniai – vieni ir su prielinksniais, t. y. prielinksninėmis konstrukcijomis. Šios sintaksinės formos <...> laiką gali nusakyti konkrečiau, tiksliau negu daugelis prieveiksmių“ (Valiulytė 1998, 187). Plg.:

(18) *grįžo seniai* – *grįžo prieš trejus metus* (Valiulytė 1998, 187)

(19) *keliasi anksti* – *keliasi be saulės* (*ibid.*)

(20) *ateina dažnai* – *ateina kas dieną* (*ibid.*)

(21) *išvyko ilgam* – *išvyko penkeriems metams* (*ibid.*)

Pasak E. Valiulytės, „sintaksinę laiko reikšmę gali turėti daiktavardžiai, reiškiantys laiko sąvokas, rečiau – veiksmus, procesus, būsenas ir tik atskirais atvejais – su prielinksniais *pirma / prieš, po, paskui, su, prie* – konkretūs daiktavardžiai“ (Valiulytė 1998, 182). Autorė skiria 14 laiko reikšmę turinčių daiktavardžių grupių (laiko mato vienetų, apibrėžtų laiko tarpų, neapibrėžtų laiko tarpų, paros dalių, metų laikų, savaitės dienų pavadinimai ir t. t.).

Laiką sakinyje gali reikšti visi daiktavardžių linksniai, išskyrus šauksmininką, o specialių laiko reikšmės prielinksnių lietuvių kalboje nėra, išskyrus prielinksnį *po* konstrukcijoje su kilmininku, pavyzdžiui, *atėjo po pietų*. Laikas reiškiamas tų pačių prielinksnių konstrukcijomis kaip ir vieta: *per, vidury, iš, į, pirmą, prieš, už, nuo, iki, apie, arti / netoli, su, be*.

„Laiko reikšmės sintaksines formas – linksnius ir prielinksnines konstrukcijas – galima priešinti tarp savęs pagal tam tikrus semantinius požymius ir išskirti semantines opozicijas“ (Valiulytė 1998, 189). Autorė pateikia laiko reikšmės žodžių semantinę klasifikaciją, kurios pamatą sudaro sutampančio / nesutampančio laiko semantinė opozicija pagal veiksmo (į)vykimo sutapimą / nesutapimą su sintaksinės formos nurodomu laiko tarpu.

Sutampančio laiko diferenciniai požymiai: pasikartojantys laiko tarpai arba pavieniai laiko tarpai (laiko dažnis ir vieninis laikas), veiksmas siejamas su visu nurodytu laiko tarpu arba užima tik dalį jo (apibrėžtas ir neapibrėžtas laikas), nurodytas laikas siejamas arba nesiejamas su ateitimi (paskirties laikas ir su ateitimi nesiejamas laikas), su žymimu laiko tarpu siejamas tęstinis veiksmas arba baigtinis (veiksmo trukmė ir veiksmo terminas) (žr. 5 lentelę). Nesutampančių laiką žymi tik prielinksninės konstrukcijos (žr. 6 lentelę).

5 lentelė. Sutampančio laiko reikšmių sistema (pagal Valiulytė 1998, 191)

Neapibrėžtas laikas	Apibrėžtas laikas		Laiko dažnis	Paskirties laikas
	veiksmo trukmė	veiksmo terminas		
<i>grįžo vakare</i>	<i>ėjo valandą</i>	<i>padarė per valandą</i>	<i>lyja kas valandą</i>	<i>išėjo valandai</i>
(kada?)	(kaip ilgai?)	(kaip greit?)	(kaip dažnai?)	(kaip ilgam?)

6 lentelė. Nesutampančio laiko reikšmių sistema (pagal Valiulytė 1998, 191)

Ankstesnis (a) ir vėlesnis (b) laikas	Pradinė (a) ir galinė (b) laiko riba	Apytikris laikas	Gretimas laikas (vienalaikiškumas)	Apribotas laikas
<i>(a) prieš pietus</i>	<i>(a) nuo pietų</i>	<i>apie pietus</i>	<i>su saule</i>	<i>nuo ryto iki</i>
<i>(b) po pietų</i>	<i>(b) iki pietų</i>	<i>arti pietų</i>	<i>su tamsa</i>	<i>vakaro</i>

Išvadose teigiama, kad sutampančias laikas reiškiamas visais daiktavardžių linksniais, išskyrus šauksmininką, ir prielinksnio *per* su galininku konstrukcija. Nesutampančias laikas žymimas prielinksninėmis konstrukcijomis. Kiekviena konkretesnė reikšmė paprastai reiškiamą ne viena sintaksine forma.

Šioje klasifikacijoje klausimų kelia sąvoka „paskirties laikas“ – ar pateikiamame pavyzdyje *išėjo valandai* tikrai nusakoma paskirtis, o ne terminas? Jeigu terminas, tada būtų galima teigti, kad terminas lietuvių kalboje nusakomas dvejopai: daiktavardžio naudininko linksniu ir prielinksnio *per* su galininku konstrukcija. Nesutampančio laiko reikšmių sistema taip pat verčia abejoti: pradinę ir galinę laiko ribą bei apribotą laiką nusakantys adverbialai visi turi ir trukmės reikšmę, bet nesutampančio laiko reikšmių sistemoje – priešingai nei sutampančio laiko reikšmių sistemoje – ši reikšmė neminima. Sąvoka „neapibrėžtas laikas“ (pateiktas pavyzdys – *vakare*) lygiai taip pat būtų tinkama ir ankstesnę bei vėlesnę laiką nusakantiems adverbialams apibūdinti (*prieš pietus*, *po pietų*). Visai nevertojamas terminas „laiko tarpas“ („periodas“, „momentas“), jis pakeičiamas daug bendresne sąvoka „laikas“. Šioje semantinėje klasifikacijoje nefigūruoja ir dar viena labai svarbi – „deiksės“ – sąvoka, nors prielinksninės konstrukcijos, ypač su prielinksniais *prieš* ir *po*, labai dažnai rodo ir deiktinius laiko santykius, pvz.: *prieš valandą*, *po dviejų dienų*.

Lietuvių kalbos **prijungiamųjų laiko sakinių** semantika tyrinėta tik bendrais bruožais, jokie išsamesnio tyrimo neatlikta. *Lietuvių kalbos gramatikoje* (LKG 3, 844–848) (taip pat ir *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* (DLKG, 680–683) šios rūšies sakiniai skirstomi į bendros

laiko reikšmės ir specialios laiko reikšmės sakinius. Bendros laiko reikšmės sakiniai gali nusakyti vienalaikiškumą arba veiksmų seką. Vienalaikiškumas gali būti visiškas – žymi truncančius veiksmus, kurie laiko atžvilgiu sutampa per visą savo trukmės laikotarpį:

(22) *Juk taip gera miegoti, **kai leidžiama**.* (LKG 3, 846)

Arba dalinis – sakinių žymimi veiksmai laiko atžvilgiu sutampa tik tam tikru metu ar momentu:

(23) ***Kai karalius rengiasi į medžioklę**, aš jam per marias parodau, po kokių krūmų zuikis guli.* (LKG 3, 846)

Veiksmų sekos reikšmė:

(24) ***Kai duktė sulaukė aštuoniolikos metų**, ją pradėjo piršliai lankyti.* (LKG 3, 847)

Prijungiamųjų laiko sakinių semantiką trumpai yra aptarusi J. Pajėdienė: „prijungiamieji laiko sakiniai modifikuoja pagrindinio sakinio predikatą: jie tikslina veiksmo realizacijos aplinkybes – nusako pagrindinio ir šalutinio sakinio veiksmų vienalaikiškumo ar sekos santykį. Prijungiamaisiais laiko sakiniais gali būti pabrėžiamas šalutinio ir pagrindinio sakinio veiksmų ištinis / visiškas [19] ar dalinis [20] vienalaikiškumas“ (Pajėdienė 2004, 38):

(25) *Mama tą dainelę niūniuoja, **kol pyksta**.* (Pajėdienė 2004, 38)

(26) ***Bevažiuojant** sutemo.* (*ibid.*)

Arba seka, pvz.:

(27) *Mama uždainuoja, **kai supyksta**.* (Pajėdienė 2004, 38)

Pasak J. Pajėdienės, prijungiamaisiais laiko sakiniais kartu su sekos ar vienalaikiškumo reikšmėmis gali būti perteikiami ir kiti parametrai: momentas, trukmė, pasikartojimas. Kartais prijungiamieji laiko sakiniai gali reikšti ne tik tam tikros tvarkos veiksmų lokalizaciją laiko skalėje, bet ir priežastinę sąsają tarp veiksmų (Pajėdienė 2004, 38).

APIBENDRINIMAS

Kalbinių laiko raiškos priemonių gausoje išsiskiria viena didelė grupė, kuriai galima priskirti nemažai formaliai skirtingų, tačiau funkciškai ir semantiškai glaudžiai susijusių

priemonių, – šias priemones, atsiribojant nuo tradicinio kalbos ir sakinio dalių skyrimo, siūloma vadinti laiko adverbialais. Lietuvių kalboje laiko adverbialams priskirtinų priemonių (prieveiksmių, daiktavardžių linksnių, daiktavardinių ir prielinksninių junginių, dalyvinių, pusdalyvinių ir padalyvinių konstrukcijų, prijungiamųjų sakinių) semantinių tyrimų yra vos keletas, daugiausia tyrinėti laiko prieveiksmai. K. Ulvydas į savo tyrimą įtraukė didelę laiko prieveiksmių bazę, tačiau jo sudarytą semantinę laiko prieveiksmių klasifikaciją galima laikyti tik pirmine. B. Forssmanas, priešingai, į savo tyrimą įtraukė tik nedidelę dalį lietuvių kalbos laiko prieveiksmių, tačiau jo sudaryta laiko prieveiksmių semantinė klasifikacija yra moderni ir gerai struktūruota. Modernesnio lingvistinio požiūrio trūksta ir E. Valiulytės laiko raiškos daiktavardžio linksniais ir prielinksninėmis konstrukcijomis semantiniame tyrime, o J. Pajėdienės prijungiamųjų laiko sakinių semantinis tyrimas taip pat tėra pirminis. Baigtinio tyrimo, kuris apimtų visą lietuvių kalbos laiko adverbialų aibę ir būtų atliktas moderniais metodais, taikant kognityvinės lingvistikos reikšmės sampratą ir laiko suvokimui labai svarbią deiksės sąvoką, nėra, todėl tai būtų reikalinga atlikti ateityje.

PADEKA

Autorė dėkoja recenzentams už vertingas pastabas ir pasiūlymus.

Literatūra

DLKG – Ambrazas Vytautas (red.) 2006, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 4 patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

DLKŽ – Keinys Stasys (vyr. red.) 2006, *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, šeštas (trečias elektroninis) leidimas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas; internetinė versija, 2011, <http://dz.lki.lt>.

Forssman Berthold 2003, *Das baltische Adverb: Morphosemantik und Diachronie*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter GmbH.

Haspelmath Martin 1997, *From Space to Time. Temporal Adverbials in the World's Languages*, München-Newcastle: Lincom Europa.

Holvoet Axel, Čižik-Prokaševa Veslava 2005, Papildiniai ir aplinkybės, Axel Holvoet, Rolandas Mikulskas (red.), *Gramatinių funkcijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 65–92.

Holvoet Axel, Čižik Veslava 2004, Veikslo priešpriešos tipai, Axel Holvoet, Loreta Semėnienė (red.), *Gramatinių kategorijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 141–162.

Holvoet Axel, Judžentis Artūras 2004, Tranzityvumo samprata, Axel Holvoet, Loreta Semėnienė (red.), *Gramatinių kategorijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 61–76.

Holvoet Axel, Pajėdienė Jūratė 2004, Laiko kategorija ir laiko formos, Axel Holvoet, Loreta Semėnienė (red.), *Gramatinių kategorijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 121–140.

Hurford James R., Heasley Brendan, Smith Michael B. 2007, *Semantics. A Coursebook*, Second Edition, Cambridge: Cambridge University Press.

Judžentis Artūras 2012, *Lietuvių kalbos gramatinės kategorijos*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Klein Wolfgang 1994, *Time in Language*, London: Routledge.

Klein Wolfgang 2009, How time is encoded, Wolfgang Klein, Pink Li (eds.), *The Expression of Time*, Berlin: Mouton de Gruyter, 39–82.

König Ekkehard 2008, Temporal prepositions in English and German: A contrastive study, *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik* 56/3, 303–315.

Krinickaitė Stasė 1994, Eigis ir įvykio veiksmo veiksmažodžiai, Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 288–290.

LKG 2 – Ulvydas Kazys (vyr. red.) 1971, *Lietuvių kalbos gramatika*, t. II: *Morfologija*, Vilnius: Mintis.

LKG 3 – Ulvydas Kazys, Ambrazas Vytautas, Valeckienė Adelė (vyr. red.) 1976, *Lietuvių kalbos gramatika*, t. III: *Sintaksė*, Vilnius: Mokslas.

Pajėdienė, Jūratė 2004, Dabartinės lietuvių kalbos prijungiamieji laiko sakiniai, *Acta Linguistica Lithuanica* L, 35–53.

Paulauskienė Aldona 1979, *Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos*, Vilnius: Mokslas.

Paulauskienė Aldona 1994, *Lietuvių kalbos morfologija*. Paskaitos lituanistams, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Sližienė Nijolė 1994, Laikas, Ambrazas Vytautas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 290–304.

Smetona Antanas, Usonienė Aurelija 2012, Autoriaus pozicijos adverbialai ir adverbializacija lietuvių mokslo kalboje, *Kalbotyra* 64 (3), 124–139.

Smith Carlota S. 2005, Time with and without tense, <http://uts.cc.utexas.edu/~carlota/papers/Paris%20article%208-18-06.pdf>.

Starren Marianne 2001, *The Second Time. The Acquisition of Temporality in Dutch and French as a Second Language*, Utrecht: LOT.

Ulvydas Kazys 2000, *Lietuvių kalbosrieveiksmiai*, sud. Elena Valiulytė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Vaičiulytė-Semėnienė Loreta 2012, Daiktavardžio predikatyvo morfosintaksinio žymėjimo koreliacija su veiksmažodžio veikslu, *Lietuvių kalba* 6, www.lietuviukalba.lt/index.php/lietuviu-kalba/article/download/45/79.

Valeckienė, Adelė 1998, *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Valiulytė Elena 1998, *Dabartinės lietuvių kalbos sintaksiniai sinonimai: vietos, laiko ir priežasties raiška*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Įteikta 2016-10-01

Priimta 2016-10-27